

PAPER DETAILS

TITLE: Dogal Kaynak Bagimliligi ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

AUTHORS: Onur Yagis

PAGES: 112-131

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3716627>

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2024, 20(1)

Doğal Kaynak Bağımlılığı ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

The Effect of Natural Resource Dependence and Macroeconomic Indicators on Economic Growth: Panel
Data Analysis for MENA Countries

Onur YAĞIŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 08.02.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 29.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.06.2024

Özet: Küreselleşen dünyada meydana gelen hızlı değişim sürecinde yer alabilmek ülkelerin istediği bir durumdur. Bu doğrultuda sahip olunan doğal kaynakların etkili kullanımı oldukça önemlidir. Bu değişim yaşanırken özellikle gelişmekte olan ülkelerde başarının sağlanabilmesi için ekonomik büyüme sürecinin hızlandırılması gerekmektedir. Ekonomik büyüme hedefi bulunan azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler doğal kaynaklarını etkili kullanarak bazı dönemlerde gelişerek refaha ulaşmışlardır. Gelişmiş ülkeler ise etkili doğal kaynak kullanımı sağlayarak bu seviyeye ulaşmıştır. Varolan doğal kaynak kapasitesi iktisadi büyüme ve kalkınma aşamasında önemli bir üretim faktörüdür. Fakat kapasitenin bilinçsiz ve plansız biçimde fazla kullanımı ayrıca diğer tüm olanakların tek faktörle ilgili taraflara aktarım ülkelerin büyüme problemleri yaşamalarına neden olmaktadır. Doğal kaynak kapasitesinin bilinçsiz ve plansız kullanımı ve ekonomik büyümenin kaynak kullanımına dayandırıldığı takdirde doğal kaynak lanetinin geçerli olmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada, MENA ülkeleri için 1990-2020 yılları arasında doğal kaynak bağımlılığının ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmesi ve literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Analizde dâhil edilen makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve negatif bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus, gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Bulunan sonuçlardan hareketle doğal kaynak lanetinin geçerli olmadığı, doğal kaynak nimetinin geçerli olduğu söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Kaynak Bağımlılığı, Makroekonomik Göstergeler, Ekonomik Büyüme, MENA Ülkeleri, Panel Veri Analizi

&

Abstract: Being able to take part in the rapid change process occurring in the globalizing world is a situation that countries want. In this regard, the effective use of natural resources is very important. While this change is taking place, the economic growth process must be accelerated in order to achieve success, especially in developing countries. Underdeveloped and developing countries that aim for economic growth have developed and achieved prosperity in some periods by using their natural resources effectively. Developed countries have reached this level by ensuring effective use of natural resources. Existing natural resource capacity is an important production factor in the economic growth and development phase. However, unconscious and unplanned overuse of capacity and the transfer of all other opportunities to the relevant parties with a single factor cause countries to experience growth problems. Unconscious and unplanned use of natural resource capacity and if economic growth is based on resource use contributes to the validity of the natural resource curse. In this study, it is aimed to analyze the effects of natural resource dependency and macroeconomic indicators on economic growth for MENA countries between 1990 and 2020 using the panel data analysis method and to contribute to the literature. When looking at the effects of natural resource dependence on economic growth, a positive significant relationship was found. When the macroeconomic indicators included in the analysis are examined, it is seen that the increases in the labor force have a significant and negative impact on economic growth. A significant and positive effect of population, gross fixed capital and financial development on economic growth has been determined. Based on the results, it can be said that the curse of natural resources is not valid, but the blessing of natural resources is valid.

Keywords: Natural Resource Dependence, Macroeconomic Indicators, Economic Growth, MENA Countries, Panel Data Analysis

Atıf/Cite as: Yağış, O. (2024). Doğal Kaynak Bağımlılığı ve Makroekonomik Göstergelerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: MENA Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 20(1). 112-131.

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

¹ Dr., onuryagis@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3457-657X

1. Giriş

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini etkileyen en önemli kavramlardan biri de ekonomik büyümedir. Bu kavram politik, kültürel ve sosyal alanlarda gelişmeyi ifade etmektedir. Daha çok gelişmekte olan ülkelerle ilgili olan ekonomik büyüme süreci 2. Dünya savaşının ardından ülkeler açısından büyük önem kazanmıştır. Büyüme seviyesi ülkelerde bulunan vatandaşların yaşam standartlarını ve refah düzeyleri bakımından olumlu yâda olumsuz etkilere sahiptir. Bu nedenlerden dolayı ekonomik büyümenin sağlanması ülkelerin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır (Şaşmaz ve Yayla, 2018). Kişi başına düşen milli gelir(2015 sabit ABD doları) dünya ortalaması;1980 yılında 5944,029 dolar, 2000 yılında 7883,516 dolar ve 2023 yılında 11318,74 dolar olarak gerçekleşmiştir (World Bank, 2024).

Ekonomik büyüme, üretim aşamasındaki değişimleri ve sektörler arasındaki kaynakların dağıtımını, yapısal farklılıkları, teknik ve kurumsal sektörlerdeki yenilikleri, üretim ile gelir artışları olmak üzere birçok alanı kapsamaktadır. Ekonomik büyüme yeni bir oluşumun kurulumunu belirtmektedir (Özsoy, 2012). Ekonomik büyüme politik ve sosyal bakımdan gelişmeyle birlikte refah düzeyinin yükselmesini kapsamaktadır. Ekonomik büyüme kalite düzenlemelerine, riskin minimum seviyede olmasına, yenilikçilik ve girişimcilğe odaklanmaktadır (Pınar, 2012).

Farklı etmenlerinde ülkelerin büyüme aşamalarına etkileri olsa da ekonomik faktörlerin etkileri daha fazladır. Bu sebeple yapılan bu çalışmada ekonomik faktörler ele alınmıştır. Ele alınan ekonomik faktörleri; doğal kaynaklar, gayri safi sabit sermaye, nüfus, işgücü ve finansal gelişme olarak sıralamak mümkündür.

Bireylerin gereksinimlerinin karşılanmasına ve toplumsal amaçlara ulaşılmasına imkân veren ayrıca bu girişimlerin yapılmasını kolay hale getiren araçlar doğal kaynaklar olarak ifade edilmektedir. Doğal kaynaklar; doğada insan eli değmeden kendiliğinden oluşmuş ve insanların gereksinimlerini giderebilen kaynaklardan meydana gelmektedir (Başol, vd., 2005; Çınar, 2015).

Toplumlar doğal kaynakların gelişimi ve maddi değer oluşturmaları yoluyla zenginleşebilir ve bu durum ekonomik büyümenin gerçekleştirilebilmesinde olumlu katkılar sağlayabilmektedir. Hem sosyal hem de iktisadi büyüme bakımından doğal kaynakların önemi her geçen gün artmaktadır (Han ve Kaya, 2008). Doğal kaynaklar, sanayileşmenin belirli aşamalarına katkılar sunarak ekonomik büyüme sürecine destek vermektedir. Sanayileşme süreci gerçekleştirildiğinde tarımdan sanayi ekonomisine geçilmektedir. Kentsel yaşam tercih edilmekte ve yeni üretim teknolojileri tercih edilmektedir (Başol vd., 2005; Şaşmaz ve Yayla, 2018).

Doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme yakın ilişki içerisinde. Doğal kaynaklar büyümenin ilk safhasının gerçekleşmesini sağlar. Eğer doğal kaynaklar verimli bir biçimde kullanılırsa ekonomik büyüme süreci hızlanır. Ülkelerin doğal kaynaklar açısından zengin olmalarının olumlu yanlarının bulunmasının yanı sıra olumsuz yanları da bulunmaktadır. Bu kaynakların ekonomide hangi sektörel alanlarda kullanıldığı ve ülke ekonomisine ne gibi etkilerinin olduğunun araştırılması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Sachs ve Warner'in (1995) çalışmalarıyla literatüre kazandırılan Doğal kaynak laneti (The Curse of Natural Resources) konusu büyük etkiler yaratmıştır. Sachs ve Warner (1995) çalışmasında, doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının daha düşük olduğunu verilerle ortaya koymuştur (Ulucak, 2016). Literatürde ise kimi zaman doğal kaynak lanetinin geçerli olduğu kimi zaman ise bu lanetin geçerli olmadığı görülmektedir. Sachs ve Warner (1995), Sala-i-Martin ve Subramanian (2003), Atkinson ve Hamilton (2003), Butkiewicz ve Yanıkkaya (2010) doğal kaynak lanetinin geçerli olduğunu, Lederman ve Maloney (2003), Torres vd. (2012) bu lanetin geçerli olmadığını ortaya koymuşlardır.

Ekonomik büyüme süreci; iktisadi, sosyal, politik, teknolojik ve kültürel vb. olmak üzere karşılıklı etkileşim içerisinde olunan yapısal değişimlerden oluşmaktadır. Bu yapısal değişimlere ekonomik koşullar ve bunların içerisinde bulunan sermaye birikimi yön vermektedir (Berber, 2006). Ekonomik

büyüme aşamaları toplumun bilinçli bir şekilde istemesi ile oluşmaktadır. Kendiliğinden oluşmayan sermayenin bir masrafı bulunmaktadır (Han, 1999). Yatırım, ekonomik büyüme hızının stratejik faktörü olduğu için sermaye gereksiniminin bilinmesi zorunludur (Han ve Kaya, 2008). Az gelişmiş ülkelerin üretim kapasitelerini artırabilmeleri için yatırım seviyelerini artmaları zorunludur. Dolayısıyla ekonomik büyüme için sermaye birikimini de ele almak gereklidir (Kaynak, 2011). Sermaye birikimi, yatırım ve ekonomik büyümenin pozitif bir ilişki içerisinde olduğu literatür tarafından kanıtlanmaktadır. Bu pozitif etkinin nedeni, tasarrufların sermaye birikimi üzerinde pozitif etki yaratması ve yatırımları fonlaması neticesinde kişi başına düşen milli gelir düzeyinin yükselmesi, istihdam olanakları üzerinde olumlu etki meydana getirmesi, farklı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldırması sonucudur (Paolino, 2009; Poveda, 2013).

Ekonomide temel dönüşümlerden birisi ekonomik büyümedir. Bu dönüşüm nüfus ve işgücünün nitelikli eğitimsel özelliklerini, sanayi yapısını, tüm sosyal ve kurumsal yapıdaki değişimi içermektedir. Ekonomik büyüme toplam işgücünün üretimini daha fazla artıracak şekilde değiştirmeyi ve katma değeri yüksek faaliyetlere yönelmeyi hedeflemektedir. Buradan ekonomik büyüme kazanımlarının oluşabilmesinin uzun zaman alabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır (Feldman vd., 2016). Ekonomik büyüme bakımından gelişmekte olan ülkelerdeki en önemli eksiklik işgücünün nitelik eksikliğidir (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007). Ekonomik büyüme sadece fiziki sermayeden etkilenmemektedir. Büyüme küresel piyasalara açılmaktan, kalifiyeli işgücü ve bilimden geçmektedir. Beşeri sermaye yeni ürün ve ar-ge faaliyetlerini desteklemesi açısından ekonomik büyümenin motoru olarak kabul edilmektedir. Nüfusa yapılan eğitim ve sağlık yatırımları büyümenin yönünü belirleme bakımından dinamik bir faktördür. Bu durum insani gelişim ve üretim sürecine doğrudan etki etmektedir. Girişimciler büyüme sürecinde önemli bir rol üstlenmektedir. Üretim aşamasında yararlanılan bilgi ve araçlar girişimcilerin dinamik davranışlarıyla yakın ilişkilidir (Georgi, 2002).

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında ilişkinin bulunduğu literatür tarafından desteklenmektedir. Bu ilişkinin nedeni; finansal gelişmenin oluşması ile yatırımların fonlanmasının sağlanması ve kaynakların dağılımına tesir etmesi sonucunda ekonomik büyüme üzerinde etkiler yaratmasıdır. Ekonomide çeşitli sektörlerde bulunan tasarruf sahipleri ve yatırım yapmak için kaynak gereksinimine ihtiyacı olan yatırımcı bulunmaktadır. Yatırımcı ve tasarruf sahibi sermaye piyasası kuruluşları vasıtasıyla bir araya gelebilmektedir. Bu bağlamda kaynakların kullanılması ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunabilmektedir (Aktaş, 2006). Tasarrufların etkili kullanımı ve bilgiye ulaşım masrafını azaltması sebebiyle finansal gelişim ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Ekonomik büyüme finansal araçlara olan talebin artmasını sağlayarak finansal gelişimin artmasına olanak sağlamaktadır (Güneş, 2013). Araştırmada incelenen konu bağlamında ele alınan değişkenlerin etkileri yukarıda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen MENA ülkelerinin her birinin farklı ekonomik ve yapısal özelliklere sahip olmasından ötürü elde edilen sonuçların önemli derecede farklılık yaratabileceği tahmin edilmektedir. Doğal kaynak laneti hipotezinin incelenmesi, bir varsayım olarak alındığında dünyada şuanda gelişmekte olan ülkeler arasında bulunan MENA ülkeleri için durum nedir? Sorusunun cevabını almak için bu araştırmanın yapılması büyük öneme sahip olmuştur. Araştırmada diğer cevabı aranan sorular MENA ülkelerinde; doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, gayri safi sabit sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, nüfusun ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır?, işgücünün ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır? Ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi var mıdır? sorularının cevabı aranmaktadır. Analize konu dönem verilerinin ulaşılabilirliğine göre seçilmiştir. Bu çalışmada doğal kaynak laneti hipotezinin yanı sıra makroekonomik diğer etmenlerinde uzun vadeli etkileri ve bu etkilere dair hangi politikaların uygulanmasına yönelik bir tespit yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada, 1990-2020 döneminde MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığının ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin panel veri analizi çerçevesinde analiz edilmesi ve

literatüre katkı sunulması amaçlanmaktadır. Çalışmada giriş, literatür taraması, ekonometrik analiz ve sonuç kısımları yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler olarak makroekonomik, sosyo-kültürel, politik, yönetsel hukuk ve kurumsal faktörler sıralanabilir. Hem ekonomik büyümenin ilk aşamasını gerçekleştirmeleri bakımından hem de modern ekonominin oluşturulması bakımından doğal kaynakların etkileri her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar incelendiğinde; doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok ulusal ve uluslararası literatür bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda, doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasında olumlu ve olumsuz ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür aşağıda yer almaktadır.

Barbier (2003), çalışmasında 1961-94 yıllarını ele alarak doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Ekonometrik yöntem olarak panel veri analizini ve ülke grubu olarak tropikal gelişmekte olan ülkeleri incelemiştir. Çalışmasının sonucunda ekonomik büyüme ile tarımsal arazi büyümesi arasında ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Gylfason ve Zoega (2006), araştırmasında ülkelerin doğal kaynaklara olan düşkünlüklerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırmasının sonucunda, aşırı doğal kaynak düşkünlüklerinin; dış ticareti olumsuz etkilediğine, yatırımlarının azaldığına, refah kayıplarının yaşandığına, politik hakların azaldığına ulaşmıştır.

Philippot (2010), çalışmasında, 1990-2003 dönemini ele alarak panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada doğal kaynaklar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sovyetler Birliği'nden geçiş ekonomilerini ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri incelemiştir. Sonuç olarak doğal kaynak nimetinin geçerli olduğunu bulmuştur.

Wen (2011), çalışmasında Çin'in Şansi ilini ele almıştır. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada kömür enerjisi kaynağı ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmasının sonucunda, kömür enerjisi kaynağı arttığında ekonomik büyüme üzerinde etki oluşturmadığı sonucunu bulmuştur.

Mavrotas, Murshed ve Torres (2011), çalışmasında doğal kaynaklar, kurumsal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki etkileri panel veri analizi tekniği kullanarak analiz etmiştir. Araştırmasında 56 gelişmekte olan ülkeyi 1970-2000 dönemleri için incelemiştir. Sonuç olarak doğal kaynaklara aşırı düşkünlüğün demokrasi ve yönetim üzerinde olumsuz etkilere neden olduğunu ve bu durumda ekonomik büyümeye olumsuz yansıdığını bulmuştur.

Satti, Farooq, Loganathan, ve Shahbaz (2014) çalışmalarında Venezüellaya ait veri setini kullanmıştır. 1971-2011 yıllık verilerini analiz eden yazarlar ARDL sınır testini kullanmışlardır. Araştırma sonucunda doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme arasında negatif bir etki, finansal gelişme, sermaye ve dış ile büyüme arasında pozitif etki bulunmuştur.

Çınar (2015) çalışmasında, 20 gelişmekte olan ülkeye ait veri setini kullanmıştır. 1990-2013 yıllarını kullandığı çalışmasında doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunu araştırmıştır. Sonuç olarak doğal sermaye ve ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Çetin ve Ecevit (2015) çalışmalarında 1985-2010 dönemi yıllık verileri ile Sahra Altı ülkeler için araştırmıştır. Yazarlar Pedroni ve Kao eşbütünleşme ve nedensellik testi yöntemlerini kullanmıştır. Araştırma sonucunda, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu ve enerji tüketimi ile kentleşmenin çevre kirliliğinin temel belirleyicileri olduğu bulunmuştur.

Demiral, Harun ve Emrah (2016), kaynak laneti hipotezi bağlamında 1965-2011 dönemi yıllık verilerini ele alarak panel sabit etiler tekniğini kullanmıştır. Araştırma sonucunda söz konusu hipotezin geçerli olduğu kabul edilmiştir.

Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), doğal kaynaklar, ihracat, sermaye ve işgücünün ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. 1965-2011 yıllık verileri ile İran'a dair araştırma yapan yazarlar Bayer-Hanck eşbütünleşme metodunu kullanmıştır. Araştırma sonucunda kaynak laneti hipotezi kabul edilmiş ayrıca ihracat, sermaye ve işgücünün büyüme üzerinde pozitif etki yarattığı sonucu bulunmuştur.

Ulucak (2016), panel GMM tekniğini kullanarak Avrasya bölgesi için bir çalışma yapmıştır. Araştırmanın sonucu olarak, doğal kaynaklar ile büyüme arasında negatif sermaye ve işgücü ile pozitif ilişki bulunmuştur.

Bal ve Akça (2016) çalışmalarında OPEC üyesi yedi ülkeyi ele almıştır. Doğal kaynak zenginliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada 1980-2011 ele alınmıştır. Çalışma sonucunda doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi engellediği sonucuna ulaşmışlardır.

Havranek, Horwath ve Zeynalov (2016), çalışmalarında doğal kaynak zenginliğinin uzun vadeli ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. 43 çalışmada rapor edilen 605 tahminden oluşan nicel bir anket çalışması gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda kaynak laneti hipotezinin zayıf olduğunu bulmuşlardır.

Kim ve Lin (2017), çalışmalarında doğal kaynakların ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Heterojen panel eşbütünleşme tekniklerinin kullanıldığı çalışmada, doğal kaynak bolluğu ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunmuşlardır. Gelişmekte olan ülkelere göre daha yavaş gelişme eğiliminde olduğunu bulmuşlardır.

Çetin ve Ecevit (2017), çalışmalarında finansal gelişmenin karbon emisyonları üzerindeki etkisini ekonomik büyümeyi de dahil ederek incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma 1960-2011 dönemi yıllık verileri için Zivot-Andrews ve ARDL sınır testi yöntemiyle araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ticari açıklık karbonu olumlu yönde etkilediği sonucu bulunmuştur.

Çetin, Ecevit ve Yücel (2018) çalışmalarında, kentleşme ile CO₂ emisyonları ilişkisine dair Türkiye'yi ele almışlardır. Çalışmada, 1960-2014 dönemine yıllık verileri kullanılarak eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto testi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliği kabul edilmiştir. Ayrıca CO₂ emisyonlarının ekonomik büyümeden, enerjiden uzun vadede tüketim ve kentleşmeden etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Baloch, Mahmood ve Zhang (2019), çalışmalarında BRICS ülkelerinde 1990'dan 2015'e kadar olan yıllık panel verilerini kullanmışlardır. Kesit bağımlılığı ve heterojenliği karşı sağlam olan artırılmış ortalama grup (AMG) panel algoritmasının kullanıldığı çalışmada BRICS ülkeleri arasında doğal kaynakların CO₂ emisyonları üzerindeki heterojen etkisini ortaya konulmuştur. Sonuç olarak doğal kaynakların bolluğunun CO₂ 'yi azalttığını ve doğal kaynaklar ile CO₂ arasında nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Ağır ve Türkmen (2020), çalışmalarında 1990-2015 dönemini ele almışlardır. Ekonomik büyüme etkilerinin olup olmadığını incelemek için yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları açıklayıcı değişkenlerini modele dâhil etmişlerdir. Yükselen piyasa ekonomilerinin incelendiği çalışma sonucunda, yenilenebilir enerji üretiminin artmasının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz, yenilenemez enerji üretiminin artmasının ise olumlu bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır.

Acar ve Topdağ (2020), çalışmalarında kurumsal gelişmenin ve doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyümeye etkilerini incelemiştir. Panel veri analizinin uygulandığı çalışma 2006-2018 dönemi yıllık verilerinden oluşmuştur. 18 OPEC ve MENA ülkelerinin alındığı araştırma sonucunda, nüfus, finansal

gelişme endeksi, brüt sermaye oluşumu, politik istikrar ve hükümet etkinliği ekonomik büyümeyi pozitif, toplam iş gücü ve diğer kurumsal faktörlerin negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Wang ve Junlan (2021), çalışmalarında 2007-2019 dönemini Çin için incelemişlerdir. Enerji inovasyonunun kaynak laneti etkisi üzerindeki etkisini doğrulamak için GMM modelini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda, Çin'de "kaynak laneti" hipotezi geçerli olduğunu, doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme'nin pozitif olarak ilişkili olduğunu, teknoloji değişkeni eklendiğinde doğal kaynaklar ekonomik gelişmeyi engellediğini, beşeri sermaye değişkeni eklendiğinde, kaynak lanetinin dışlama etkisi yaptığını bulmuşlardır. Ayrıca sermaye girdisi ve enerji inovasyonu değişkeni eklendiğinde kaynak laneti etkisinin hafifletildiğini bulmuşlardır.

Shi-Zheng, (2022), çalışmalarında doğal kaynakların (toplam doğal kaynak kirası ve doğal gaz kirası) ve ekonomik faktörlerin (enerji ithalatı, ekonomik büyüme ve nüfus artışı) Çin'deki enerji geçişi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Verileri 1971'den 2019'a kadar dünya kalkınma göstergelerinden (WDI) elde etmişlerdir. Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) testi, Phillips-Perron (PP) testi, Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve zivot-andrews yapısal otoregresif dağıtılmış gecikme modeli arasında durağanlığı kontrol etmek için kırılma birim kök testi de kullanılmıştır. Ayrıca ARDL sınır testini kullanmışlardır. Sonuç olarak doğal kaynakların (toplam doğal kaynak kirası ve doğal gaz kirası) ve ekonomik faktörlerin (enerji ithalatı, ekonomik büyüme ve nüfus artışı) Çin'deki enerji geçişi ile pozitif bir ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca doğal kaynakların yüksek kullanımı ve yüksek ekonomik büyüme nedeniyle enerji geçişinin temel gereksinim olduğu sonucuna varmışlardır. Bu sonuçların, ülkedeki enerji geçişi ile ilgili kural ve düzenlemeleri formüle ederken enerji sektörü düzenleyicileri için yararlı olduğunu da ilave etmişlerdir.

Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020) ve Zhou vd. (2022) doğal kaynak kullanımının ekonomik büyüme üzerinde yavaşlatıcı etki meydana getirdiğini bulmuştur. Kaynak laneti hipotezi kabul edilmiştir.

Rahim, Murshed, Umarbeyli, Kırıkkaleli, Ahmad, Tufail, ve Wahab (2021), 1990-2019 yıllık verilerini kullanarak N11 ülkelerine dair panel veri tekniğini kullanmıştır. Kaynak laneti hipotezinin araştırıldığı çalışma sonucunda, bu hipotezin geçerli olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca dış ticaret, finansal gelişme, teknolojik gelişme ve beşeri sermaye ile ekonomik büyümenin pozitif bir ilişki içerisinde bulunduğu doğrulanmıştır.

Yılcı, Türkmen ve Shah (2022), 200-2018 dönemi yıllık verileri ile panel veri analizi tekniğini kullanmıştır. Sermaye, işgücü ve doğal kaynakların ekonomik büyümeye etkilerinin araştırıldığı çalışma sonucunda, tüm panel için kaynak laneti hipotezi kabul edilmemiş, ayrıca işgücü ve sermayenin büyüme üzerinde bir etkisi bulunmamıştır.

Çetin, Aslan ve Sarıgül (2022) çalışmalarında 18 üst-orta gelirli ülke ve 1990-2018 dönemi için AMG yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda finansal gelişmenin ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonunu üzerinde azaltıcı etki oluşturduğu, ekonomik büyümenin, kentleşmenin ve ticari açıklığın çevre kalitesini üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucu tespit edilmiştir.

Li, Zhang, Zhao, Sharp, Gu, Xu ve Rao, (2023), Panel ARDL tekniğini kullanarak 2002-2019 dönemi yıllık verilerini kullanarak inceleme gerçekleştirmişlerdir N11 ve BRICS ülkelerinin incelendiği çalışma sonucunda N11 için kaynak laneti hipotezinin kabul edildiğini, BRICS ise kabul edilmediği belirtilmiştir.

Adebayo, Akadiri, Radmehr ve Awosusi (2023) doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Kantil regresyon yönteminin kullanılarak MINT ülkelerinin incelendiği çalışmada 1970-2019 verileri yıllık olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucunda doğal kaynak ve büyüme arasında pozitif(kaynak nimeti hipotezi), ve negatif(kaynak laneti hipotezi) etki bulunmuştur

Badeeb Szulczyk, Zahra ve Mukherjee (2023) BRICS ülkeleri üzerine bir çalışma yapmışlardır. 1990-2018 dönemi yıllık verilerinin kullanıldığı araştırma sonucunda, doğal kaynakların ekonomik büyümeye katkılar sunduğunu belirtmiştir.

Li, Zhang, Alamri, Ageli ve Khan (2023) kantil regresyon yöntemini kullanarak G-7 ülkelerine dair bir araştırma gerçekleştirmiştir. 1990-2020 dönemi yıllık verilerinin kullanıldığı araştırma sonucunda doğal kaynak nimeti hipotezi kabul edilmiştir.

Özcan ve Temiz (2023) ARDL ve KRLS teknikleri yardımıyla 1980-2019 dönemi yıllık verilerini kullanmıştır. Çin'in araştırıldığı çalışmada beşeri sermaye, doğal kaynak ve küreselleşmenin ekonomik büyümeye etkilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda, kaynak nimeti hipotezi kabul edilirken, küreselleşme ve beşeri sermayenin ekonomiye olumlu katkılar sunduğu belirtilmiştir.

Şahin ve Ayyıldız(2023) çalışmalarında, Amerika Birleşik Devletleri için bir araştırma gerçekleştirmiştir. 1990-2020 dönemindeki doğal kaynak bileşenleri ile büyüme arasındaki ilişkiye yönelik olarak eş bütünleşme kısa ve uzun vadeli tahminciler yöntemleri kullanılmıştır. Uzun ve kısa vadeli bulgular sonucunda, kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur.

Çetin , Sarıgül , Topçu , Alvarado Ve Karataşer (2023) çalışmalarında, 1991-2018 dönemi yıllık verilerini ele alarak 14 ekonomi için küreselleşmenin çevre kirliliği üzerindeki etkisini, ekonomik büyüme, finansal gelişme, yenilenebilir enerji tüketimi ve kentleşmeyi ekolojik ayak izi modeline dahil ederek analiz etmişlerdir. AMG tahmincisi, Driscoll-Kraay, PCSE ve FGLS tahmin teknikleri sonucunda küreselleşme ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kirliliğini azalttığını, ekonomik büyüme ve finansal gelişmenin çevre kirliliğini artırdığı sonucu bulunmuştur.

Syed, Durani, Kisswani, Alola, Siddiqui, ve Anwar(2024) çalışmalarında, küresel verileri kullanarak jeopolitik risk ortamında kaynak laneti hipotezini test etmeye çalışmıştır. Fourier artırılmış otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) yaklaşımını uygulandığı çalışma sonucunda doğal kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğu sonucu bulunmuştur.

Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022) kaynak nimeti hipotezinin kabul edildiği araştırma sonuçlarına ulaşmışlardır. Doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde destekleyici nitelikte olduğu yazarlar araştırmalarında belirtmiştir.

Doğal kaynak ile ekonomik büyüme araştırmaları literatürü genel olarak incelendiğinde, ekonomik büyüme olarak kişi başına düşen gelirin kullanıldığı görülmüştür. Ekonomik büyüme değişkeni olarak literatürle paralel olarak kişi başına düşen milli gelir değişkeni kullanılmıştır. Çalışmada doğal kaynak bağımlılığı olarak, doğal kaynak kiralari kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmada doğal kaynak bağımlılığı ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur. Yani kaynak nimeti hipotezinin geçerli olduğu kanıtlanmıştır. Literatür incelendiğinde doğal kaynak bağımlılığı ve makro ekonomik değişkenler ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve negatif ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Bu çalışma her bir MENA ülkesi için ayrı ekonometrik bir sonuç vermesi ve 1990-2020 dönemi için ele alınan değişkenler(doğal kaynak bağımlılığı, işgücü, nüfus, gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişme) arasındaki ilişkinin elde edilmesi ve sonuçların ortaya konulması bakımından literatürdeki diğer çalışmalardan farklılık göstererek literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır.

3.Ekonometrik Analiz

Ekonometrik analizde, MENA ülkeleri için 1990-2020 dönemi ele alınarak doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri panel veri analizi tekniğiyle araştırılmıştır. Yapılan çalışmada verilerine ulaşılabilen MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün analize dâhil edilmiştir. Analize konu dönem verilerinin ulaşılabilirliğine göre seçilmiştir. Bu doğrultuda, bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme (kişi başına düşen milli gelir, sabit 2015 ABD Doları), bağımsız değişkenler olarak ise iş gücü, nüfus, gayri safi sabit sermaye (\$),doğal kaynak bağımlılığı (doğal kaynak kiralari,%

GSYİH), World Bank(World Development Indicators)'tan ve finansal gelişme modele dahil edilerek IMF (International Monetary Fund) veri tabanından veriler alınmıştır. MENA ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyümeyi etkileri aşağıdaki model yardımıyla incelenmiştir;

$$LN\text{GDP}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 NT_{it} + \alpha_2 LNEMP_{it} + \alpha_3 LNP_{it} + \alpha_4 LNCT_{it} + \alpha_5 FG_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Kurulan modeldeki değişkenler Gylfason ve Zoega (2006), Collier ve Hoeffler (2009), Mavrotas vd. (2011), Acar ve Topdağ(2020) araştırmaları dikkate alınarak seçilmiştir. Bu sebeple ekonomik büyüme (kişi başına düşen milli gelir)(lngdp), doğal kaynak bağımlılığı (doğal kaynak kiralari,% GSYİH)(nt), işgücü(lnemp), nüfus(lnp), gayri safi sabit sermaye (lnct), finansal gelişme(fg), u_{it} kavramı ise hata terimlerini göstermektedir. Kurulan Modelde, ekonomik büyüme, işgücü, nüfus ve gayri safi sabit sermayenin logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir. Aşağıda değişkenlere dair özet istatistikleri, varyans büyütme (şişirme) faktörü - VIF, Metodoloji ve analiz bulguları yer almaktadır.

Tablo 1: Özet İstatistikler

	LNGDP	NT	LNEMP	LNP	LNCT	FG
Ortalama	8.429	9.966	15.502	16.612	23.225	0.283
Medyan	8.253	5.533	15.982	17.181	23.208	0.286
Maksimum	10.053	52.040	17.945	19.118	26.327	0.578
Minimum	6.749	0.009	12.297	13.114	20.443	0.047
Standart Hata	0.936	12.104	1.5158	1.5850	1.3705	0.133
Gözlem	310	310	310	310	310	310

Tablo 1’de çalışmada kullanılan değişkenlerden LNCT ortalama değeri diğer değişkenlerin LNGDP, NT, LNEMP, LNP, FG ortalama değerlerinden daha büyüktür. LNCT hem maksimum hem de minimum değer en yüksek olduğu değişkendir. Finansal gelişme (FG) değişkeninin maksimum değeri en düşüktür. Standart hatanın en düşük olduğu değişken FG en yüksek olduğu değişken ise NT’dir. Yukarıdaki tabloda değişkenlere ait istatistiki değerlerin ardından VIF testi ile çoklu doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığı incelenmiş olup elde edilen sonuçlar Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2: Varyans Büyütme (Şişirme) Faktörü – V1f

Değişkenler	VIF	1/VIF
LNEMP	8.12	0.123
LNP	3.71	0.269
LNCT	3.63	0.275
FG	1.88	0.531
NT	1.27	0.786
Ortalama VIF	3.72	-

Yukarıdaki tablo 2’de ortalama Varyans şişirme faktörü olarak adlandırılmakta olan VIF testi sonuçları yer almaktadır. Ortalama VIF değeri 5’in altında ($3.72 < 5$) olduğundan çoklu doğrusal bağlantı problemi bulunamamıştır. Ancak LNEMP değişkeni ait Ortalama VIF değeri 8.12 olarak bulunmuştur. Bu değer ($8.12 < 10$) olduğundan çoklu doğrusal bağlantı sorununa rastlanılmamıştır.

Klasik, sabit ve tesadüfi etkiler olmak üzere panel veri analizinde üç türlü model kullanılmaktadır. Farklı spesifikasyon testlerinin uygulanmasıyla bu üç modelden hangisinin uygulanacağına dair kararlar verilebilmektedir. F testi ile klasik model ve sabit etkiler modeli arasındaki ayrım yapılabilmektedir. Klasik ve tesadüfi model arasındaki ayrım ise Breusch-PaganTesti ile sınanabilmektedir. Bu testlerin ardından tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modeline dair karar verme hususunda Hausman testi kullanılabilmektedir. Yapılan testler doğrultusunda çalışmanın sabit etkiler modeli ile anlamlı sonuçlara ulaştığı tespit edilmiştir. Söz konusu modelde öncelikle modelin tahmincileri arasında karar vermek için yapılan F Testi ve Breusch-Pagan LM test sonuçları raporlanmıştır. Ardından sabit veya tesadüfi etkilerin belirlenmesi için Hausman testi uygulanmıştır. Sabit etkiler modeli için değişen varyans testi olarak değiştirilmiş wald testi, birimler arası korelasyon incelemesi için Frees Q Testi, Oto korelasyon sorununun incelenmesi için ise Bhargava, Franzini ve Narendranathan DW-d testi ile Baltagi-Wu LBI testleri gerçekleştirilmiştir. Seriler arasındaki ilişki Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalar ile tahmin edilmiş olup verilere dair sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Uygun Model Seçimi Ve Temel Varsayım Test Sonuçları

MENA Ülkeleri Uygun Model Seçimi Ve Temel Varsayım Test Sonuçları			
Analiz Türü	Test Türü	Test İstatistiği	
Klasik Model Testi (1)	F Testi	451.89	Olasılık Değeri=0.000***
Klasik Model Testi (2)	Breusch-PaganTesti	1641.45	Olasılık Değeri=0.000***
Sabit Veya Tesadüfi Etkilerin Belirlenmesi	Hausman	1606.12	Olasılık Değeri=0.000***

Değişen Varyans	Değiştirilmiş Wald Testi	237.31	Olasılık Değeri=0.000***
Birimler Arası Korelasyon	Frees Q Testi	2.265	0.159 0.111 0.086
Oto korelasyon	Durbin-Watson	38.88	0.238
	Baltagi-Wu LBI		0.457

Not: *** %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3'te yer alan F testi sonucuna göre, H_0 : birim etki yoktur boş hipotezi reddedilmekte ve havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygun olduğu bir başka deyişle "klasik model geçerlidir" şeklinde kurulan sıfır hipotezi [F Testi= 451.89 (Prob > F=0.000)] reddedilmiştir. Sıfır hipotezine karşı sabit etkiler modelinin uygun olduğu H_1 : birim etki vardır alternatif hipotez kabul edilmiştir. Bu bağlamda sabit etkili modelin uygun olduğu sonucu bulunmuştur. F testi sayesinde kurulan modelde klasik etkiler ya da sabit etkiler hakkında karar verilebilmektedir.

Breusch-Pagan Testi sonucu ise "klasik model geçerlidir" şeklinde kurulan sıfır hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde (Breusch-Pagan Testi=1641.45, Olasılık Değeri=0.000***) reddedildiğini göstermektedir. Bu durumda modelde klasik model kullanımı mümkün değildir. Bu yüzden Hausman (1978) testiyle sabit yâda tesadüfi etkilerden hangisinin tercih edileceğine karar verilmesi gerekmektedir. Hausman testinde sıfır hipotezi birim\zaman etkisi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon ilişkisinin bulunmadığı yani tesadüfi etkiler modelinin geçerli olduğudur (Tatoğlu, 2020).Yapılan uygulamada Hausman testi sonucunda %1 anlamlılık düzeyinde (Hausman Testi=1606.12,Olasılık Değeri=0.000***)sıfır hipotezi red edilmiştir. Birim\zaman etkisi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon ilişkisini kabul eden H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Bu yüzden sabit etkiler modeli geçerlidir

Panel veri modellerinde değişen varyans durumu birbirinden farklı birimlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Değişen varyans olması durumunda güven aralıkları yanlış sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Sıfır hipotezi eşit varyans durumu geçerli olmasıdır (Tatoğlu, 2016). Değiştirilmiş Wald testi, %1 anlamlılık düzeyinde (Değiştirilmiş Wald Testi Testi=237.31,Olasılık Değeri=0.000***) hipotez red edilmiştir. Başka bir ifadeyle modelde değişen varyans sorunu bulunmuştur.

Otokorelasyon probleminin olup olmadığı araştırmak amacıyla Durbin-Watson ve Baltagi-Wu (1999) LBI testleri uygulanmıştır. Sıfır hipotezinin hata terimlerinde oto korelasyon probleminin olmamasıdır. (Tatoğlu, 2016). D.Watson ve Baltagi-Wu Test sonuçları 0.238 ve 0.457 kritik değer olan 1'den küçük olduğu için modelde otokorelasyon problemi bulunmuştur

Frees Q Testi testiyle birimler arası korelasyon durumu incelenmiştir (Tatoğlu, 2016). Bu teste hesaplanan istatistikleri sonuçlara göre, %90, %95 ve %99 güven düzeyinde Frees test istatistiği kritik değerden büyük olduğundan (2.265 > 0.159, 0.111, 0.086), birimler arası korelasyonun olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmekte ve dolayısıyla birimler arasında korelasyonun bulunduğu anlaşılmaktadır. Yapılan analizde yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı, değişen varyans, oto korelasyon ve birimler arası korelasyon durumları mevcuttur. Bu yüzden bir sonraki aşama olarak bu sorunları dikkate alan robust tahminci olarak Driscoll\Kraay dirençli sabit etkiler tahmincisi yöntemi uygulanmıştır ve Tablo 4 'de söz konusu yönteme dair sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 4: MENA Ülkeleri İçin Driscoll- Kraay Dirençli Sabit Etkiler Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken LNGDP				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Z	P> z
NT	0.004	0.001	3.23	0.003***
LNEMP	-0.164	0.036	-4.49	0.000***
LNP	0.994	9.099	7.73	0.000***
LNCT	0.139	0.025	5.49	0.000***
FG	0.786	0.095	8.21	0.000***
Sabit Terim	7.198	0.386	18.60	0.000
R ² : 0.7630 Prob χ^2 : 0.0000				

Not: *** %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir

Yukarıdaki tablo 4'e göre; MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün için yapılan doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Analizde dâhil edilen makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve azaltıcı bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus artışlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Aynı şekilde gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmelerinde ekonomik büyüme üzerinde MENA ülkeleri; Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün için pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.004 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.16 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.99 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.13 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişmede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.78 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ele alınan ülke gurubu ve analiz sonucunda doğal kaynak laneti durumu söz konusu değildir. Doğal kaynak nimeti geçerlidir. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020) ve Zhou vd. (2022) Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Panel veri analizi tekniğinde eş bütünleşme ilişkisini dikkate alan testlerden birisi de Westerlund ve Edgerton (2008) tarafından geliştirilen testtir. Bu test yapısal kırılmaları dikkate alması bakımından oluşabilecek birçok problemi ortadan kaldırmaktadır. Bu testin sağlamış olduğu diğer avantajlar, değişen varyansa, otokorelasyona ve spesifik trendlerin bulunması durumunda dahi etkili sonuçlar verebilmesidir (Westerlund ve Edgerton, 2008, s. 665). Bu testin boş hipotezi değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığı iken alternatif hipotezi bu ilişkinin bulunduğu yönündedir. Uygulaması yapılan söz konusu teste dair sonuçlar aşağıda tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi Ve Ülkelere Göre Kırılma Tarihleri

Sabit	Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık
$Z_{\xi}(N)$ stat.	-2.713	0.003***
$Z_{\phi}(N)$ stat.	-0.967	0.006***
Ülke Kırılma Tarihleri		
Cezayir(1992)	Lübnan(2006)	Sudan(2011)
Bahreyn(1992)	Nijerya(2001)	Türkiye(2000)
Mısır(2001)	Umman(2002)	Morocco(1994)
Ürdün(2003)		
Trendli	Test İstatistiği	Bootstrap Olasılık
$Z_{\xi}(N)$ stat.	-4.941	0.000***
$Z_{\phi}(N)$ stat.	-4.894	0.000***
Ülke Kırılma Tarihleri		
Cezayir(1993)	Lübnan(1992)	Sudan(2011)
Bahreyn(1993)	Nijerya(2001)	Türkiye(2000)
Mısır(2001)	Umman(2002)	Morocco(1994)
Ürdün(2008)		

Not: *** %1 anlamlılık seviyesinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir

Tablo 5’de yapılan hem sabit hem de trendli eş bütünüleşme testi sonucunda boş hipotez %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir. Seriler arasında yapısal kırılmalı uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca analizde ele alınan her bir ülke için sabitte ve trendde kırılma tarihleri tablo 5’de yer almaktadır. Bundan sonraki aşamada panelin geneli ve her bir ülke için eş bütünüleşme katsayısı tahminleri yapılmıştır. Modellere ait uzun dönemli katsayıların tahmin edilmesinde, Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Arttırılmış Ortalama Grup) tahmincisi kullanılmıştır (Paramati ve Roca, 2019: 392-393).

Tablo 6. Eş Bütünleşme Katsayıları

Ülkeler	NT	LNEMP	LNP	LNCT	FG
Cezayir	0.003*	0.098	0.066	0.085*	1.413
Bahreyn	-0.002	0.474	0.557***	0.046***	-0.026
Mısır	0.004	-0.073	0.483	0.087***	0.234***
Lübnan	0.493***	-1.384**	-0.066	0.232***	0.625***
Nijerya	0.006**	-1.869	-0.396	0.304***	1.322*
Umman	-0.008	-0.137	-0.570	-0.010	-0.079
Sudan	0.005***	-0.558**	0.162***	0.077***	1.243**
Türkiye	-0.054	-0.731***	0.922***	0.205***	0.206
Morocco	-0.005	-0.843***	0.490	0.200***	0.443
Ürdün	-0.003	-1.201***	0.389	0.092***	0.531**
Panelin Geneli	0.954***	-0.164***	0.340***	0.132***	0.046***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da eşbütünleşme katsayılarının tahmininde panelin genelinde tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.954 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.164 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.340 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.132 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişimde yaşanan %1'lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.046 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Ülkeler bazında bakıldığında; Cezayir, Lübnan, Nijerya ve Sudan'da Doğal kaynak bağımlılığında gerçekleşen artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratmıştır. Lübnan, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de işgücündeki artış ekonomik büyüme üzerinde negatif etki oluşturmıştır. Bahreyn, Sudan ve Türkiye'de nüfus ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmıştır. Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün'de gayri safi sabit sermayede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmıştır. Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan ve Ürdün'de finansal gelişimde yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmıştır. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell'Anno (2020), Zhou vd. (2022) ve Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Sonuç

Ekonomik büyüme; ekonomik büyümedeki artışa ek olarak kurumsal, sosyo-kültürel vb. gelişimleri içerisinde barındıran çok yönlü bir süreçtir. Gelişmiş ülkeler ekonomik büyümenin sağlanmasıyla ilgilenmektedir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler ise ekonomik büyüme sürecinin üzerinde durmaktadırlar. Ekonomik büyüme sağlarsa refah seviyesinde artış sağlanabilir. Ülkeler arasında

farklılık gösterse de ekonomik, politik ve yönetsel, hukuksal ve kurumsal, sosyal faktörler ekonomik büyüme sürecine etki eden etmenler arasında yer almaktadır. Ekonomik etmenler ekonomik büyüme sürecinde önemli bir göreve sahiptir. Ekonomik etmenler içerisinde bulunan doğal kaynakların verimli biçimde kullanılarak ekonomiye kazandırılması, sermaye kullanılarak yarımaların daha fazla artırılması ekonomi üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Yatırımların ülkelerin ekonomik büyümelerini sağlamaları açısından önemi büyüktür. MENA ülkeleri için doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1990-2020 dönemleri için panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmeye çalışılmaktadır. Yapılan çalışmada verilerine ulaşılabilinen MENA ülkeleri içerisinde yer alan Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Umman, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün analize dâhil edilmiştir. MENA “Middle East and North Africa” bölgesi olarak tanımlanan coğrafyada İsrail hariç olmak üzere genellikle Arap ve Müslüman olarak nitelendirilebilecek ülkeler yer almaktadır. Driscoll- Kraay Dirençli Sabit Etkiler sonucu olarak Doğal kaynak bağımlılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığı artışları ekonomi büyümenin sağlanmasında olumlu bir katkı sunmuştur. Analizde dâhil edilen diğer makroekonomik göstergeler incelendiğinde ise işgücünde meydana gelen artışların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve azaltıcı bir etki yarattığı görülmektedir. Nüfus artışlarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Aynı şekilde gayri safi sabit sermaye ve finansal gelişmelerinde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Katsayılar olarak bakıldığında; Doğal kaynak bağımlılığın ‘da gerçekleşen %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.004 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.16 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.99 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.13 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişme yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.78 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ele alınan ülke gurubu ve analiz sonucunda doğal kaynak laneti durumu söz konusu değildir. Doğal kaynak nimeti geçerlidir.

Eşbütünleşme katsayılarının tahmininde panelin genelinde tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Doğal kaynak bağımlılığın ‘da gerçekleşen %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.954 artışa neden olmuştur. İşgücünde gerçekleşen %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.164 azalışa neden olmuştur. Nüfusta yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.340 artışa neden olmuştur. Gayri safi sabit sermayede yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.132 artırıcı etki ortaya koymuştur. Finansal gelişme yaşanan %1’lik artış ekonomik büyüme üzerinde %0.046 artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Ülkeler bazında bakıldığında; Cezayir, Lübnan, Nijerya ve Sudan’da Doğal kaynak bağımlılığın ‘da gerçekleşen artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratmıştır. Lübnan, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün’de işgücündeki artış ekonomik büyüme üzerinde negatif etki oluşturmuştur. Bahreyn, Sudan ve Türkiye’de nüfus ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Cezayir, Bahreyn, Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan, Türkiye, Morocco ve Ürdün’de gayri safi sabit sermayede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Mısır, Lübnan, Nijerya, Sudan ve Ürdün’de finansal gelişmede yaşanan artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. Bu sonuç literatürde Lederman-Maloney (2003), Torres vd. (2012), Redmond ve Nasir (2020), Miamo ve Achuo (2022), Wang vd. (2022), Özcan ve Temiz (2023), Li vd. (2023), Badeeb vd. (2023), Adebayo vd. (2023), Yılcı vd. (2022) ile benzer sonuca sahiptir. Bulunan sonuçlar Demiral, Harun ve Emrah (2016), Ahmed, Mahalik, ve Shahbaz (2016), Ulucak (2016), Bal ve Akça (2016), Corroche vd. (2020), Tiba ve Frikha (2020), Shahbaz vd. (2019), Solarin (2020), Dell’Anno (2020), Zhou vd. (2022) ve Syed vd. (2024) ile farklı sonuçlara sahiptir.

Bu duruma göre, doğal kaynak ve büyüme arasındaki pozitif ilişki, MENA ülkelerinde doğal kaynakların verimli ve etkili kullanıldığını göstermektedir. Bu bağlamda ele alınan ülkelerde bulunan doğal kaynak kullanımlarının ülkelerinin ekonomik yapıları üzerinde olumlu katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu durum ele alınan ülkeler için doğal kaynakların bir nimet olduğunu ifade etmektedir.

MENA ülkeleri için yapılan çalışmada gayri safi sabit sermaye ve ekonomik büyüme arasında bulunan pozitif ilişki, tasarrufların sermaye birikimi üzerinde pozitif etki yaratması ve yatırımları fonlaması neticesinde kişi başına düşen milli gelir düzeyinin yükselmesi, istihdam olanakları üzerinde olumlu etki meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır.

MENA ülkeleri için işgücünün ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yaratması, işgücünün üretimini daha fazla artıracak şekilde sürece dahil edilememiş olması ve bu işgücünün katma değeri yüksek faaliyetlere yönlendirilmesinde aksaklıkların olmasından kaynaklanmıştır.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratması, MENA ülkelerinde finansal gelişmenin oluştuğunu, yatırımların fonlanmasının sağlandığını ve kaynakların etkili kullanımına tesir etmesi sonucunda ekonomik büyüme üzerinde etkiler yaratması sonucundan kaynaklanmaktadır.

Nüfus ve ekonomik büyüme arasında olumlu etkilerin başında, MENA ülke grubundaki ülkelerin genç ve dinamik bir nüfusa sahip olması ayrıca gelişmekte olan ülkelere oluşmasından kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerde nüfusa yapılan eğitim ve sağlık yatırımları ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli bir etken olmuştur. Bu durum insani gelişim ve üretim sürecine doğrudan etki etmektedir.

Ekonomik büyümeyi sağlamak amacıyla olan ülkelerin doğal kaynaklardan daha verimli ve etkili yararlanma yollarını aramaları önerilmektedir. Bunu gerçekleştirmek için yeterli seviyede nitelikli iş gücü gereklidir. Bu yüzden mesleki eğitim faaliyetleri desteklenmelidir. Kalkınma aşamasında ekonomilerde doğal kaynakların ekonomideki üstlenebileceği rol incelenmelidir. Bu hususta kamu ve özel sektör işbirliğinden yararlanılmalı ve kurumsal faktörlerin yansımaları da analiz edilmelidir. Doğal kaynakların belirli bir plan dahilinde kullanılması önerilmektedir. Aksi takdirde sürdürülebilir kalkınma hedefleri zarar görebilmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın tesis edilebilmesi için eldeki imkanların belli strateji dahilinde kullanılması bu sayede diğer sektörlerin de gelişimine katkı sağlamasının yollarının araştırılması önerilmektedir. Çalışmanın güçlü yönleri ve sonraki çalışmalara katkısı, doğal kaynak bağımlılığı ve makroekonomik göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin belirlenmesi uygun model seçimi ve çeşitli panel regresyon modellerinden biri (robust tahminci olarak Driscoll \Kraay dirençli sabit etkiler tahmincisi yöntemi), Westerlund ve Edgerton (2008) ile Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Arttırılmış Ortalama Grup) tahmincisi ile her bir ülkeye dair ayrı ekonometrik sonuçların bulunması, araştırmada ekonomik büyümeye etkileri olan bağımsız değişkenlere yönelik iktisadi çıkarım ve MENA ülkelerine yansımalarının ele alınması ve politika önerilerinin sunulmasıdır. Gelecek çalışmaların güncel veri, teknik ve çeşitli değişkenler yardımıyla araştırmalarını geliştirerek literatüre katkı sunabilmesi muhtemeldir.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Kaynaklar

- Acar, T. & Topdağ, D. (2020). Seçilmiş OPEC ve MENA Ülkelerinde Doğal Kaynak Bağımlılığı Ve Kurumsal Gelişmenin Ekonomik büyüme Üzerine Etkisi: Panel Kantil Regresyon Yaklaşımı.
- Adebayo, T.S., Akadiri, S.S., Radmehr, M. & Awosusi, A.A. (2023). Re-Visiting The Resource Curse Hypothesis In The MINT Economies. *Environmental Science And Pollution Research*, 30(4), 9793-9807. <https://doi.org/10.1007/S11356-022-22785-4>
- Ağır, H., & Türkmen, S. (2020). Ekonomik Büyümeye Etkisi Bakımından Doğal Kaynaklar: Dinamik Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19(3), 840-852.
- Ahmed, K., Mahalik, M.K. & Shahbaz, M. (2016). Dynamics Between Economic Growth, Labor, Capital And Natural Resource Abundance In Iran: An Application Of The Combined Cointegration Approach. *Resources Policy*, 49, 213-221. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2016.06.005>

- Aktaş, M. (2006). Türkiye’de Sermaye Piyasasının Gelişme Trendi Ve Ekonomik Büyüme İle İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 55, 47-54.
- Altay, A. & Pazarlıoğlu, M.V. (2007). Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, 12(9), 96-108.
- Atkinson, G., & Hamilton, K. (2003). Savings, Growth And The Resource Curse Hypothesis. *World Development*, 31(11), 1793-1807.
- Badeeb, R.A., Szulczyk, K.R., Zahra, S. & Mukherjee, T.C. (2023). Innovation Dynamics In The Natural Resource Curse Hypothesis: A New Perspective From BRICS Countries. *Resources Policy*, 81,103337. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2023.103337>
- Bal, H., & Akça, E. E. (2016). Doğal Kaynak Zenginliği Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eksik Halka Beşerî Sermayenin Aracılık Etkisi. 5. *International Conference On Economics*, Bodrum-Muğla, Turkey.
- Baloch, M. A., Mahmood, N., & Zhang, J. W. (2019). Effect Of Natural Resources, Renewable Energy And Economic Development On CO₂ Emissions In BRICS Countries. *Science Of The Total Environment*, 678, 632-638.
- Baltagi B. H., & Wu P. X. (1999). Unequally Spaced Panel Data Regressions With AR (1) Disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814-823.
- Barbier, E. B. (2003). The Role Of Natural Resources In Economic Development. *Australian Economic Papers*, 42(2), 253-272.
- Başol, K., Durman, M., & Çelik, M.Y. (2005). Kalkınma Sürecinin Lokomotifi; Doğal Kaynaklar. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 14, 61-71.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme Ve Kalkınma*. 3. Baskı, Trabzon: Derya Kitapevi.
- Bhargava A., Franzini L., & Narendranathan W. (1982). Serial Correlation And The Fixed Effects Model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Butkiewicz, J. L., & Yanikkaya, H. (2010). Minerals, Institutions, Openness, And Growth: An Empirical Analysis. *Land Economy*, 86(2), 313-328.
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2009). Testing The Neocon Agenda: Democracy In Resource-Rich Societies. *European Economic Review*, 53(3), 293-308.
- Corrocher, N., Lenzi, C. & Deshares, M.L. (2020). The Curse Of Natural Resources: An Empirical Analysis Of European Regions. *Regional Studies*, 54(12), 1694-1708. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1763940>
- Çetin, M., Sarıgül, S.S., Topçu, B.A. Alvarado, R. & Karataşer, Büşra (2023). Does Globalization Mitigate Environmental Degradation In Selected Emerging Economies? Assessment Of The Role Of Financial Development, Economic Growth, Renewable Energy Consumption And Urbanization. *Environ Sci Pollut Res* 30, 100340-100359. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29467-9>
- Çetin, M., Aslan, A. & Sarıgül, S.S. (2022). Analysis Of The Dynamics Of Environmental Degradation For 18 Upper Middle-Income Countries: The Role Of Financial Development. *Environ Sci Pollut Res* 29, 64647-64664 <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20290-2>
- Çetin, M., & Ecevit, E. (2015). Urbanization, Energy Consumption And CO₂ Emissions In Sub-Saharan Countries: A Panel Cointegration And Causality Analysis. *Journal of Economics and Development Studies*, 3(2), 66-76.

- Çetin, M., Ecevit, E., & Yücel, A. G. (2018). Structural Breaks, Urbanization And CO₂ Emissions: Evidence From Turkey. *J Appl Econ Bus Res*, 8(2), 122-139.
- Çınar, S. (2015). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Marmara University Journal Of Economic & Administrative Sciences*, 37(2), 171-190.
- Dell'Anno, R. (2020). Reconciling Empirics On The Political Economy Of The Resource Curse Hypothesis. Evidence From Long-Run Relationships Between Resource Dependence, Democracy And Economic Growth İn Iran. *Resources Policy*, 68, 101807. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101807>
- Demiral, M., Harun, B. & Emrah, A. (2016). Petrol Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme: Seçilmiş Petrol Zengini Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 85-102. <https://doi.org/10.17233/Se.01775>
- Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation With Spatially Dependent Panel Data. *Review Of Economics And Statistics*, 80(4), 549-560.
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section Dependence İn Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator.
- Feldman, M. Hadjimichael, T. & Lanahan, L. (2016), The Logic Of Economic Development: A Definition And Model For Investment. *Environment And Planning C: Government And Policy*, 34, 5-21.
- Georgi, B. (2002). The Role Of Human And Social Capital İn Growth: Extending Our Understanding. *Cambridge Journal Of Economics*, 26(4), 461-479.
- Güneş, S. (2013). Finansal Gelişme Ve Büyüme Arasındaki Nedensellik Testi: Türkiye Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(1), 73-85.
- Gylfason, T., & Zoega, G. (2006). Natural Resources And Economic Growth: The Role Of Investment. *World Econ*. 29, 1091-1115.
- Han, E. (1999). *İktisadi Kalkınma Ve Sermaye Birikimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Ders Kitapları, Yayın No:37.
- Han, E., & Kaya, A. A. (2008). *Kalkınma Ekonomisi Teori Ve Politika*. Düzeltilmiş Ve Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hausman J. A. (1978). Specification Tests İn Econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
- Havranek, T., Horvath, R. & Zeynalov, A. (2016). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik Büyüme: Bir Meta-Analiz. *Dünya Gelişimi*, 88, 134-151
- IMF (2024). <https://www.imf.org/en/Data> (Erişim Tarihi: 16.01.2024).
- Horvaldur, G. (2001). Natural Resources, Education And Economic Development. *European Economic Review*, 45(4-6), 847-859. ISSN 00142921, Doi: 10.1016/S00142921(01)00127-1
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma İktisadı*. Gözden Geçirilmiş Ve Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kim, D. H., & Lin, S. C. (2017). Doğal Kaynaklar Ve Ekonomik büyüme: Yeni Panel Kanıtları. *Environ Resource Econ*, 66, 363-391, <https://doi.org/10.1007/S10640-015-9954-5>
- Lederman, D., & Maloney, W. (2003). *Trade Structure And Growth*, Policy Research Paper 3025. Washington, DC: World Bank.
- Li, M., Zhang, K., Alamri, A.M., Ageli, M.M. & Khan, N. (2023). Resource Curse Hypothesis And Sustainable Development: Evaluating The Role Of Renewable Energy And R&D. *Resources Policy*, 81, 103283. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2022.103283>

- Li, Y.W., Zhang, W.W., Zhao, B., Sharp, B., Gu, Y., Xu, S.C. & Rao, L.L. (2023). Natural Resources And Human Development: Role Of ICT In Testing The Resource-Curse Hypothesis In N11 And BRICS Countries. *Resources Policy*, 81, 103400. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103400>
- Mavrotas, G., Murshed, S. M., & Torres, S. (2011). Natural Resource Dependence And Economic Performance In The 1970–2000 Period. *Review Of Development Economics*, 15(1), 124-138.
- Miamo, C.W. & Achuo, E.D. (2022). Can The Resource Curse Be Avoided? An Empirical Examination Of The Nexus Between Crude Oil Price And Economic Growth. *SN Business & Economics*, 2, 5. <https://doi.org/10.1007/S43546-021-00179-X>
- Özcan, B. & Temiz, M. (2023). Re-Visiting Resource Curse Hypothesis In China Through The Lens Of Human Capital And Globalization. *Journal Of Environmental Management*, 338, 117685. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.117685>
- Özsoy, C. (2012). *Kalkınma Ekonomisinin Anlam Ve İçeriği, İktisadi Kalkınma*. (Ed.). Günsoy B. Ve Özsoy C., Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 2668, . 2-26.
- Paolino, M. (2009). The Effect Of Domestic Investment, Economic Growth And Human Development On Foreign Direct Investment Into China. *Bryant Economic Research Paper*, 2(11).
- Paramati, S. R. & Roca, E. (2019). Does Tourism Drive House Prices In The OECD Economies? Evidence From Augmented Mean Group Estimator. *Tourism Management*, 74, 392–395.
- Pınar, A. (2012). *Maliye Politikası Teori Ve Uygulama*. 5. Baskı, Ankara: Turhan Kitapevi.
- Philippot, L. M. (2010). *Natural Resources And Economic Development In Transition Economies*, In International Conference Environment And Natural Resources Management In Developing And Transition Economies. Clermont-Ferrand, November.
- Poveda, A. C. (2013). The Relationship Between Development, Investments, Insecurity And Social Conditions In Colombia: A Dynamic Approach. *Quality & Quantity*, 47(5), 2769-2783.
- Rahim, S., Murshed, M., Umarbeyli, S., Kırıkkaleli, D., Ahmad, M., Tufail, M. & Wahab, S. (2021). Do Natural Resources Abundance And Human Capital Development Promote Economic Growth? A Study On The Resource Curse Hypothesis In Next Eleven Countries. *Resources, Environment And Sustainability*, 4, 100018. <https://doi.org/10.1016/j.resenv.2021.100018>
- Redmond, T. And Nasir, M.A. (2020). Role Of Natural Resource Abundance, International Trade And Financial Development In The Economic Development Of Selected Countries. *Resources Policy*, 66, 101591. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101591>
- Rostow, W.W. (1960). *The Stages Of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). *Natural Resource Abundance And Economic Growth*. NBER Working Paper 5398, Cambridge, Massachusetts.
- Satti, S.L., Farooq, A., Loganathan, N. & Shahbaz, M. (2014). Empirical Evidence On The Resource Curse Hypothesis In Oil Abundant Economy. *Economic Modelling*, 42, 421-429. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.07.020>
- Sala-i-Martin, X., & Subramanian, A. (2003). Addressing The Natural Resource Curse: An Illustration From Nigeria, *IMF Working Paper* WP/03/139.
- Shahbaz, M., Ahmed, K., Tiwari, A.K. & Jiao, Z. (2019). Resource Curse Hypothesis And Role Of Oil Prices In USA. *Resources Policy*, 64, 101514. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101514>

- Shi-Zheng, H. (2022). The Effect Of Natural Resources And Economic Factors On Energy Transition: New Evidence From China. *Resources Policy*, 76(102620), ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2022.102620>.
- Solarin, S.A. (2020). The Effects Of Shale Oil Production, Capital And Labour On Economic Growth In The United States: A Maximum Likelihood Analysis Of The Resource Curse Hypothesis. *Resources Policy*, 68, 101799. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101799>
- Syed, Q. R., Durani, F., Kisswani, K. M., Alola, A. A., Siddiqui, A., & Anwar, A. (2024). Testing Natural Resource Curse Hypothesis Amidst Geopolitical Risk: Global Evidence Using Novel Fourier Augmented ARDL Approach. *Resources Policy*, 88, 104317.
- Şahin, G. & Ayyıldız, F.V., (2023). Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Amerika Birleşik Devletleri'nden Ampirik Kanıtlar, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(4), 3275-3295.
- Şaşmaz, M.Ü. & Yayla, Y.E. (2018). Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicilerinin Değerlendirilmesi: Ekonomik Faktörler. *International Journal of Public Finance*, 3(2), 249-268.
- Tatoğlu, Y. F. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul: (Stata Uygulamalı), Beta Basım Yayın Dağıtım,
- Tatoğlu, Y. F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul: (Stata Uygulamalı), Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Tiba, S. & Frikha, M. (2020). Africa Is Rich, Africans Are Poor! A Blessing Or Curse: An Application Of Cointegration Techniques. *Journal of the Knowledge Economy*, 11, 114-139. <https://doi.org/10.1007/s13132-018-0538-9>
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2011). *Economic Development*, Eleven Edition, Pearson Education. Boston.
- Tomas, H., Roman H., & Ayaz, Z. (2016). Natural Resources And Economic Growth: A Meta-Analysis. *World Development*, 88, 134-151, ISSN 0305-750X,
- Torres, N., Afonso, O., & Soares, I. (2012). Oil Abundance And Economic Growth – A Panel Data Analysis. *The Energy Journal*, 33(2), 119-148.
- Ulucak, R. (2016). Doğal Kaynak Laneti: Avrasya Bölgesi İçin Bir Uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(4), 85-94. <https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Ohuiibf/>
- Wang, R., & Junlan, T. (2021). Shuangliang Yao, Are Natural Resources A Blessing Or A Curse For Economic Development? The Importance Of Energy Innovations. *Resources Policy*, 72, 102042, ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2021.102042>.
- Wang, Z., Zhang, M. & Ageli, M.M. (2022). Revisiting Resource Curse Hypothesis And Sustainable development: Evaluating The Role Of Financial Risk For USA. *Resources Policy*, 79, 102970. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2022.102970>
- Wen, Z. (2011). An Empirical Study Of The Linkage Between Resources Development And Economic Development-Taken Shanxi Province As Example. *Energy Procedia*, 5, 1394-1398.
- Westerlund, J. & Edgerton, D. L. (2008). A Simple Test For Cointegration In Dependent Panels With Structural Breaks. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 70(5), 665-704.
- Worldbank (2024). World Development Indicators. <https://Databank.Worldbank.Org/> (Erişim Tarihi: 04.04.2024).
- Yılanç, V., Türkmen, N.C. & Shah, M.I. (2022). An Empirical Investigation Of Resource Curse Hypothesis For Cobalt. *Resources Policy*, 78, 102843. <https://doi.org/10.1016/J.Resourpol.2022.102843>

Zhou, R., Su, K. & Zheng, L. (2022). Natural Resources Led Growth And The Role Of Financial Development: Evidence From Next-11 Economies. *Resources Policy*, 79, 103105. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103105>